

УДК 323.2: 316.354

Л.О. Жужа

ПАРАДИГМАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ВОЛОНТЕРСТВА

У статті окреслені можливі методологічні підходи для дослідження проблем громадянського суспільства та зокрема волонтерського руху. Більш докладно визначено пізнавальні можливості при вивченні волонтерського руху таких дослідницьких парадигм як феноменологія політики, акторно-мережева теорія, політологія речей та новий інституціоналізм.

Ключові слова: громадянське суспільство, Волонтерський рух, методологія політичних досліджень, феноменологія політики, акторно-мережева теорія, політологія речей, новий інституціоналізм.

В статье очерчены возможные методологические подходы для исследования проблем гражданского общества и, в частности, волонтерского движения. Более подробно определены познавательные возможности при изучении волонтерского движения таких исследовательских парадигм как феноменология политики, акторно-сетевая теория, политология вещей и новый институционализм.

Ключевые слова: гражданское общество, Волонтерское движение, методология политических исследований, феноменология политики, акторно-сетевая теория, политология вещей, новый институционализм.

This article outlines some possible methodological approaches to study the problems of civil society and particularly voluntary movement. Furthermore examined in detail the study of cognitive capabilities of voluntary movement such as research paradigms phenomenology policy, actor-network theory, political science things and new institutionalism.

Key words: civil society, Volunteerism, methodology of political studies, phenomenology policy, actor-network theory, politics of things, new institutionalism.

Постановка проблеми. Вибір українським суспільством демократичних форм політичної організації та побудови громадянського суспільства зумовлює необхідність дослідження сучасних політичних процесів, зокрема, об'єктивного аналізу особливостей волонтерського руху на підтримку антитерористичної операції в Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідженню становлення громадянського суспільства та волонтерства присвячено чимало праць вітчизняних і зарубіжних вчених, де накопичено значний теоретичний, методологічний та методичний досвід.

Дискусії навколо питань громадянського суспільства висвітлюються у працях Дж. Александера, Е. Арато, Ю. Габермаса, Е. Геллнера, Дж. Кіна, Дж. Когена та Р. Патнема. Протягом останніх десятиріч істотно посилюється інтерес науковців до проблеми становлення громадянського суспільства внаслідок розвитку нових міждисциплінарних підходів. Особливо виокремлюються в цьому плані роботи Г. Алмонда, С. Верби, А. Вілдавського, Г. Екстайна, Д. Елазара, Р. Елліса, Р. Інглхарта, Ч. Мерріама, М. Томсона, Ф. Хікспурса, Е. Х'юза, Ф. Х'юнкса, Й. Шумпетера.

Для вивчення громадянського суспільства, в цілому, і волонтерства, зокрема, слід використовувати комплекс парадигмальних підходів, щоб отримати цілісне і всебічне уявлення про ці явища. При використанні поняття «явище» методологічна рефлексія вказує на наявність феноменологічної парадигмальної перспективи. Розгляд волонтерства, як політичного інституту, припускає використання інституціональної парадигми. Волонтерство розглядається як один з інститутів у політичній системі громадянського суспільства. Це вказує на використання системного підходу. Припускаючи, що волонтерство є елітою громадянського суспільства, в методологічному плані необхідно використовувати структурний підхід, який передбачає виділення у політичній структурі суспільства різних груп інтересів із різним статусом. Політика може трактуватися з позицій конструктивізму, коли політика виступає як епіфеномен політичних зв'язків і відносин, коли політика має справу з політичною реальністю якою вона насправді є. Технологічна парадигма виходить з тези, що немає чіткої межі між політикою та її технологічними умовами-додатками. Тому вивчення політики доповнюються дослідженнями політичних технологій. Сучасна політологія широко застосовує міждисциплінарні дослідження, залучаючи для вивчення політичного процесу методологічний інструментарій різних наук. Так, доречним є

управлінський підхід для вивчення особливостей політичного менеджменту волонтерської діяльності.

В емпіричному дослідженні ставлення населення до волонтерів можуть бути використані соціологічні методи та інструментарій.

Доречним є часткове використання деяких сучасних методологічних оптик, що мають поки не дуже широке застосування, але дозволяють більш чітко, в методологічному плані, виділити деякі особливості об'єкта дослідження. Так, необхідно враховувати досягнення акторно-мережевої парадигми в політологічних дослідженнях, яка передбачає звернення уваги на роль речей. У цьому плані можна говорити про політологію речей, про роль неантропологічних компонентів у політичному процесі, тобто, кажучи в термінології зазначеного підходу, про роль «не людських» акторів мережевої взаємодії. Методологічна рефлексія виділяє також обмежене використання елементів політичної лінгвістики, при вивченні варіантів номінації учасників бойових дій і політичного протистояння.

Використання комплексу парадигмальних підходів не розмиває власно політологічної методології, а навпаки, збагачує її досягненнями різних наукових дисциплін, що дозволяє більш глибоко і всебічно вивчити об'єкт дослідження в аспектах зазначеного предмету вивчення.

Мета статті – визначити пізнавальні можливості при вивченні волонтерського руху таких дослідницьких парадигм як феноменологія політики, акторно-мережева теорія, політологія речей та новий інституціоналізм.

Виклад основного матеріалу. Феноменологічний підхід передбачає винесення за дужки проблематики істини. Предметом інтересу дослідження є феномени, якими для поведінкових дисциплін виступають факти свідомості. Головним, з точки зору цієї методології, є виявлення реального змісту свідомості суб'єкта, яке і визначає його поведінку.

Відомий сучасний філософ А.М. П'ятигорський відмічав у своїх тезах з феноменології політики, що «Політика – це мислення, тобто комплекси

свідомих уявлень і процеси їх трансформації та самокорегування. Питання про те, чиє це мислення, сенсу не має. Мислення може бути і політичною дією, хоча йому не тотожне» [1].

Звичайно мова йде не про будь-яке мислення, а таке, що стосується політики, влади, інтересів держави. Тут підкреслюється думка, що будь-яке явище набуває політичного характеру, якщо воно осмислюється у політичній системі координат, у політичному дискурсі, йому надається політичне значення. Якщо виходити з об'єктивної, онтологічної позиції, політичне значення будь-якого явища з'являється тоді, коли це явище зачіпає інтереси великої кількості людей. А згідно з феноменологією політики, політичний сенс події формується у свідомості. Продовжуючи цю думку можна сказати, що не тільки явища, а і речі можуть набувати політичного характеру, якщо вони осмислюються політично, тобто як такі, що мають політичне значення для свідомості суб'єкта, якщо певним речам надається політичне значення суб'єктом політики. Це не означає, що реальність «витагується» із свідомості, тобто мова не йде про крайній суб'єктивізм, тут лише підкреслюється, що саме завдяки політичній оптиці, політологічному баченню подій та речей, вони набувають політичного характеру. Ця думка природна у парадигмі політології речей.

Феномени свідомості можуть бути викликані або сформовані під впливом різних факторів, але оскільки вони сформовані, то впливають на поведінку, на діяльність суб'єкта прямим чином. Масовий суб'єкт не рефлектує з приводу істинності змісту його власної свідомості, а автоматично діє під її впливом. Можна говорити про помилкову свідомість, яка не відповідає об'єктивним історичним і політичним реаліям. З точки зору політичної феноменології стосовно істини, діє гносеологічний релятивізм, згідно з яким абсолютної істини немає, а є твердження, які конвенціонально розглядаються як істинні або помилкові. Істинність в політиці схильна до впливу співвідношення політичних сил. Тут діє формула: те знання є

істинним, зміст якого підтримується або вигідний владі. Зі зміною координат влади, змінюється і оцінка знання, як істинного або хибного.

З точки зору російської влади війна на Донбасі справедлива для воюючої проти України сторони. Тут навіть номінація воюючої сторони (ополченці) має позитивну конотацію. З позиції України – проти неї воюють терористи. Тобто самою номінацією ворога підкреслюється його агресивний протиправний характер. Позиція України підтримується світовою спільнотою, що є підставою розглядати її як таку, що відповідає об'єктивній природі військового протистояння на Донбасі. А свідомість політичного противника України є хибною. Хибна свідомість нав'язується і формується брехливою інформацією, є результатом інформаційної війни, спотвореного тлумачення фактів, нагромадження неправдивої інформації, помилковою інтерпретацією історії, зневагою реальних інтересів жителів Донбасу та Криму. Так, велика кількість жителів окупованого Криму хотіли б бачити півострів у складі України. Газета «Кримська правда» 5 березня 2015 провела дослідження ставлення кримчан до свого статусу. Всього в опитуванні взяли участь 4510 осіб. На запитання «Як би ви відповіли на питання загальнокримського референдуму сьогодні» 61% респондентів висловилися за «ширші повноваження Криму в складі України», 19% не змінили своєї думки про приєднання до Росії, інші 20% «не з'явилися б на референдумі». Приблизно така ж ситуація на Донбасі.

Хибна свідомість терористів спонукає їх до агресивних дій проти України і небажанню встановити мир на Донбасі.

Явище може мати об'єктивно політичний характер, якщо людина поводиться як політик, якщо вона відчуває, або визначає ситуацію як політичну. Якщо свою дію волонтер визначає як громадську справу, як вираження громадянського обов'язку він не буде розраховувати на оплату своєї діяльності. Це цілком відповідає феноменології політики.

Волонтер – це той політичний суб'єкт, який виконує свою справу безкоштовно та добровільно, і визначає свою діяльність як громадянський

обов'язок. Для визначення волонтера недостатньо того, що людина працює безкоштовно та добровільно. Важливо також виявлення громадянської мотивації волонтера. Адже бувають випадки, коли людині просто не заплатили за виконану роботу. Формально цю роботу людина виконала безкоштовно та добровільно, але вона розраховувала на оплату та не визначала свою діяльність як громадянську справу.

Однією з парадигм, що можна застосовувати для політологічного аналізу феномену волонтерства та громадянської діяльності загалом є політологія речей, різновидом якої є акторно-мережева парадигма. Цю парадигму запропонували такі французькі вчені, як Брюно Латур та Мішель Каллон [2]. Використання цієї парадигми для дослідження волонтерства дозволяє розглянути волонтерську діяльність як засіб створення акторно-мережевої взаємодії, в якій поєднанні суб'єкти різного типу, а саме люди та «не-люди», тобто речі, що поєднанні для вирішення завдань допомоги нужденним. В рамках даної парадигми існує думка, що будь-який актор, чи то персона, чи то об'єкт (включаючи комп'ютерні програми, «залізо» і технічні стандарти) чи то організація, однаково важливі для соціальної мережі [3].

Політичний зміст цієї методології полягає в тому, що акторно-мережева система розглядається як механізм політичної взаємодії для вирішення завдань, що мають політичне значення. В рамках політології речей артикулюється думка, що чим у більшій мірі АТО сприймається як народна війна, тим більше речей для АТО мають громадянське походження, як таке, що забезпечується волонтерами; речі, якими оперує волонтер, мають громадянське значення.

Пропонуємо класифікацію речей, що можуть розглядатися у політологічному дискурсі.

1. Речі, що створюють політичну подію. Наприклад, зброя, використання якої створює насильницьке вирішення політичного конфлікту. Звичайно, речі не діють самі, а керуються людьми. Але сама наявність зброї у

певному регіоні створює політичну напругу. Наприклад, розміщення російських ракет у Калінінграді значно посилює політичну напругу на Сході Європи.

2. Речі, що використовуються у політичному контексті. Наприклад, будівля Парламенту.

3. Речі, що є засобом політичної дії. Наприклад, Біблія, на якій дає присягу Президент.

4. Речі, що слугують посвідченням приналежності людини до держави, державної інституції або певному соціально-політичному статусу. Наприклад, паспорт громадянина України, посвідчення депутата тощо.

5. Речі, чиє походження має політичне значення. Наприклад, речі, що створюють волонтери. Такі речі є свідченням громадської активності, матеріальним втіленням активістської громадянської культури.

6. Речі, що мають символічний сенс, що символізують певні політичні цінності. Наприклад, клейноди.

7. Речі, що мають значення для створення та підтримки ідентичності, яка має політичний сенс; речі, що слугують засобом розрізнення за політичними критеріями. Наприклад, певний одяг, уніформа, що відрізняє національну гвардію, добровольчі загони тощо.

8. Речі, що можуть конвертуватись у політичний капітал. Наприклад, гроші. Політичне значення грошей значно ширше, але здатність їх впливати за політичний статус суб'єкта об'єднує їх з іншими речами, що мають аналогічну функцію.

Звичайно, розрізнення політичного значення речей є умовним. Деякі параметри класифікації можуть перетинатися, поєднуватися. Так, деякі речі, скажімо зброя, що створюють політичну ситуацію, політичний контекст можуть бути використані і у політичних цілях. Речі, що слугують засобом політичної ідентифікації, можуть одночасно бути свідченням приналежності до певного політичного статусу. Наприклад, мундир міліцейського генерала.

Розрізнення політичних функцій речей дає змогу більш детально окреслити нюанси політології речей.

Така річ, як зброя, в акторно-мережевій теорії є актором – «не-людиною» в мережі взаємодії воїна і постачальника зброї, воїна і ворога. Зброя це річ, що має політичний сенс. Більш того, речі є провідною ланкою актор-мережевої взаємодії, адже така взаємодія конституюється саме заради речей, так як наявність і використання зброї є важливим фактором успішних бойових дій. Речі, що передані волонтерами в АТО, також мають політичне значення, оскільки служать цілям ведення АТО, тобто насильницьким засобом вирішення політичного конфлікту.

У даному випадку речі є акторами – «не-людьми» в мережі взаємодії між споживачами, адресатами допомоги, волонтерами та постачальниками (виробниками) речей.

Оперування речами відбувається у громадянській підсистемі, або кажучи у термінології Люка Болатнські і Лорана Тевено [4], у громадянському світі, де поведінка та координація суб'єктів підпорядковується загальному, а не особистому, де приватне підпорядковується загальному, не тільки події, а і речі набувають громадянського значення або сенсу. Отже, не тільки діяльність волонтерів, як громадських активістів, має політичне значення, або сенс, а і матеріальне наповнення цієї діяльності, тобто речі, якими оперує волонтер, мають політичний характер, громадянський сенс.

Факт наявності речей, що потрапляють в АТО має не тільки свою споживацьку цінність, а і політичну сутність, тому що мають значення додаткові відомості: від кого одержані ці речі, за що одержані.

Обладнання та інші речі, що потрапляють в АТО, можуть мати три іпостасі.

Перша – громадянська, якщо їх збирають на благодійних засадах, а потім передають в АТО волонтери;

друга – державна, коли ці речі (воєнне обладнання, зброя, одяг тощо) надаються в АТО за державний кошт;

третья – ринкова, якщо ці речі оплачують споживачі в АТО.

Походження речей має значення для визначення їх сутності, для суб'єктів, що споживають ці речі, для суспільства в цілому, як для колективного політичного суб'єкта. Чим більше речей для АТО мають громадянське походження, тим у більшій мірі АТО сприймається як загальна громадянська подія, як війна народу, священна війна. Або, інакше кажучи, чим у більшій мірі АТО сприймається як народна війна, тим більше речей для АТО мають громадянське походження, як таке, що забезпечується волонтерами.

До речі, і стосовно грошей існує схожа теорія «множинності грошей» Віванни Зелізер, яка обґрунтовує тезу, що гроші неоднорідні в залежності від їх походження. Походження грошей має значення для людини: чи вона сама їх заробила, чи їх подарували, чи їх виграли у лотерею, чи навіть вкрали [5].

Гроші, як специфічні речі, виконують владні функції. Вони виражають не тільки економічну, а і політичну владу. Гроші, як вираження економічного потенціалу, можна перетворити в політичний ресурс. Тут діє не тільки ефект конвертації багатства у владу, а і сприйняття багатства як влади. За допомогою грошей фінансується політична, зокрема, виборча кампанія, спрямована на здобуття влади або політичного впливу. В багатьох випадках гроші впливають на прийняття політичних рішень, на результат політичних подій. Можна згадати, як приклад, пропозицію російських політиків українській владі «купити» ДНР та ЛНР, як це було зроблено росіянами відносно Чечні.

Інша категорія речей-акторів – це речі з національною символікою, прапори, нашивки, шеврони і т.д. Ці речі вказують на приналежність людини до певної спільноти, в даному разі нації, національної держави.

Наголошення на політичному значенні речей зовсім не веде до створення не антропологічної методології, як на тому наголошують автори

акторно-мережевої теорії. Мова йде про збагачення теоретичної бази політології, а не про заміну існуючих парадигм.

Для вивчення проблем АТО можна також застосовувати методи політичної лінгвістики. Політична лінгвістика має справу з такими лексичними одиницями як: меми, терміни, номінації ворогів, союзників, бійців та ін. Прикладами мемів, що застосовуються у інформаційній та ідеологічній війні в АТО є «укропи», «укри», «укрофашисти», «бандерівці», «хунта», «правосеки», «нацики» тощо. Для номінації сторони, що воює проти України застосовуються слова: «ополченці», «терористи», «російські найманці» тощо.

Від того, як називають учасників бойового протистояння залежить ставлення до цих учасників. Номінації протиборчих сторін розшифрують позиції людини, що вживає той або інший термін. Президент України П. Порошенко спробував перехопити і нейтралізувати термін «укроп», зняти з терміну негативну конотацію. Частково це вдалося.

В інформаційно-ідеологічній війні активно використовується троллінг, тобто свідомі інформаційні провокації, демотиватори та інші засоби Інтернету. Російські демотиватори, що присвячені війні, повні ненависті, образ, знущанням на адресу українців.

Новий інституціоналізм, який розробляється французькими вченими (Лоран Тевено, Люк Болтанськи), спирається на аналіз різних підсистем (світів) суспільства. Підсистеми відрізняються способом координації, угоди між його учасниками. Кожна зі сфер суспільства розглядається не як окремий об'єкт, а як підсистема суспільства.

Громадянська підсистема базується на принципі підпорядкування приватних інтересів загальним. В рамках цієї підсистеми поряд з державою діють інститути громадянського суспільства, зокрема волонтери.

Крім громадянської підсистеми (світу) існують ринкова, виробнича, традиційна (або домашня), підсистема громадської думки та натхнення [6].

Однією з проблем волонтерства як політичної діяльності є те, що громадянська підсистемами, в рамках якої здійснюється угода та координація може перетинатися з іншими підсистемами, наприклад ринковими або виробничими, які володіють іншими способами угод і координації. Такі випадки міжінституційних взаємодій створюють комбінації способів координації та угод. Виникає феномен «експансії угод», який може призводити до негативних наслідків через порушення узгодженості, координації і як наслідок зниження ефективності діяльності. При «експансії угод» взаємодія волонтерів відбувається на основі принципів громадянської підсистеми в середовищі ринкової або виробничої підсистем. А в цих останніх підсистемах діють інші принципи угод. Виникає заміна громадянських угод ринковими, що призводить до непорозуміння, недовіри, порушенню узгодженої діяльності. Наприклад, коли продукти з волонтерської допомоги продаються.

Координація діяльності в ринковій підсистемі здійснюється на основі функціонування цінового механізму. Основна інформація про товари, які циркулюють на ринку відповідно до теорії «економіки угод» є їх ціна. За умов інституціональної взаємодії ринку і громадянської підсистем виникає потреба у визначенні ціни результатів волонтерської діяльності. Така проблема в різних країнах вирішується по-різному. В Америці існує система оцінки діяльності волонтерів за допомогою спеціальних модифікованих волонтерських грошей. При накопиченні певної кількості цих «грошей» волонтер має право на різні заохочення.

У ситуації волонтерства в АТО діяльність волонтерів неможливо оцінюється в грошових одиницях, нехай і модифікованих. Вона оцінюється тільки морально, через довіру і повагу громадян. Тут виникає феномен асиметричного обміну. Зазвичай такий обмін існує між люблячими людьми в родині. Асиметричний обмін передбачає наявність еквівалентів при обміні діяльністю, це обмін нееквівалентний. Волонтер віддає суспільству, не чекаючи від нього у відповідь еквівалентних преференцій. Принцип «ти мені

– я тобі» в даному випадку не діє. Це не означає, що волонтерів не треба заохочувати. Але таке заохочення, по-перше, не очікується волонтером, а по-друге, має неформальний характер, в основному моральний. Волонтер отримує моральне задоволення, від відчуття, що він зробив усе, що міг заради перемоги. Таке відчуття наповнює людину сенсом життя і відчуттям залучення до великої мети.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснене застосування акторко-мережевої методології в політологічних дослідженнях, що дозволило розглянути волонтерську діяльність як засіб створення акторно-мережевої взаємодії в якій суб'єктами виступають люди та «не-люди», тобто речі поєднанні для допомоги нужденним. Політичний зміст цієї методології полягає в тому, що акторно-мережева система розглядається як механізм політичної взаємодії для вирішення завдань, що мають політичне значення .

Висунута концепція політології речей, в рамках якої артикулюється думка, що речі набувають політичного сенсу, якщо при їх використанні створюється політичний контекст, або вони використовуються у політичному контексті; чим у більшій мірі АТО сприймається як народна війна, тим більше речей для АТО мають громадянське походження, як таке, що забезпечується волонтерами; речі, якими оперує волонтер мають громадянське значення.

Волонтерська діяльність інтерпретована в рамках феноменологічної парадигми, згідно з якої політичний зміст будь-якої діяльності ґрунтується на усвідомленні цієї діяльності як політичної. Сенс явища у політичній свідомості суб'єкта детермінує зміст діяльності цього суб'єкта. Якщо свою дію волонтер визначає як громадянську справу, як вираження громадянського обов'язку він не буде розраховувати на оплату своєї діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акторно-сетевая теория [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://letopisi.org/index.php>.
2. Болтански, Л. Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Люк Болтански, Лоран Тевено ; [пер. с фр. О.В. Ковенева; науч. ред. перевода Н.Е. Копосов]. — М. : Новое литературное обозрение, 2013. — 576 с.
3. Болтански Л. Социология критической способности / Люк Болтански, Лоран Тевено // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2000. — Т. 3. — № 3. — С. 66–83.
4. Зелизер В. Создание множественных денег [Электронный ресурс] / В. Зелизер // Экономическая социология: электронный журнал. — 2002. — Т. 3. — № 4 (сентябрь). — С. 58—72. — Режим доступа : www.ecsoc.msses.ru
5. Каллон М. Акторно-сетевая теория [Электронный ресурс] / Мишель Каллон. — Режим доступа : www.hse.ru/data/Каллон%20М.%20Акторно-сетевая%20теория
6. Ткаченко Д.А. Проект феноменологии политики А.М. Пятигорского [Электронный ресурс] / Д.А. Ткаченко. — Режим доступа : <http://iph.ras.ru/page48378512.htm>.